

Відзив офіційного опонента
**на дисертаційну роботу Мар'яни Михайлівни Біль «Просторова
мобільність населення та її регулювання у контексті людського
розвитку»,**

подану на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук із
спеціальності 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна
економіка і політика

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена значенням міграцій населення глобалізації світу, в забезпеченні людського розвитку, в подоланні нерівності, зокрема просторової, в досягненні рівного доступу до новітніх знань і технологій, до якісних умов життя, до сучасних стандартів способу життя й сучасних соціальних послуг. Водночас поширення міграцій формує новий феномен, що стосується різних форм наукового знання й різних сфер управління, - феномен способу життя мігрантів. І хоча це не нове явище, такого масового характеру воно ще не набувало за всю історію людства, а отже, не здійснювало такого впливу на всі суспільні процеси – від розвитку промисловості до формування електоральних уподобань. В контексті ідей, цілей та завдань людського розвитку авторка цілком слушно трактує просторову мобільність населення як право (пошуку кращих умов життя, розвитку й реалізації своїх здібностей), фактор (розвитку особистості, території й суспільства) та індикатор (диференціації якості суспільних систем) – і це новий, актуальний і достатньо оригінальний підхід як до досліджень мобільності, так і до її регулювання, до використання потенціалу всіх можливих акторів.

Метою дисертаційного дослідження визначено розроблення засад дослідження просторової мобільності населення, зокрема форм її організації, обґрунтування механізмів регулювання просторової мобільності в контексті політики людського розвитку.

Слід зазначити, що в цілому М.М.Біль вдалося досягти поставленої мети і розв'язати обумовлені нею задачі.

Оформлення роботи відповідає встановленим вимогам.

Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових фахових виданнях. Основні положення наукової новизни, які належать особисто автору, викладено у 83 наукових працях, які містять основні положення дисертації, включно із 1 індивідуальною та 8 колективними монографіями, 15 статтями в наукових періодичних виданнях, які індексовано в міжнародних наукометричних базах. Загальний обсяг особистого внеску М.М.Біль становить 56,2 д.а. Публікації повною мірою характеризують наукові доробки авторки.

Автореферат є ідентичним за змістом із основними положеннями дисертації і надає повне уявлення про результати виконаних досліджень.

Визначення предмету та об'єкту дослідження цілком виправдане значимістю й характером проблем просторової мобільності населення та її регулювання.

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій визначається об'єктивним характером використаної в процесі дослідження інформації, коректним застосуванням фундаментальних положень економічної теорії, сучасних загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, дотриманням системного підходу.

Інформаційною базою дисертаційного дослідження є аналітичні матеріали та науково-методичні розробки провідних українських та закордонних науковців, нормативно-правова база України й норми міжнародного права з дотичних до теми дослідження питань, матеріали структур ООН, зокрема Міжнародної організації міграції, Світового банку, ПРООН, дані Організації економічного співробітництва та розвитку, Євростату, державної та відомчої статистики України, веб-ресурси, експертні напрацювання, авторське соціологічне дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів забезпечує необхідний внесок у розвиток економічної науки. Найбільш важливими, з моєї точки зору, є новації теоретико-методологічного характеру, зокрема:

- обґрунтування нового напрямку наукових досліджень політики людського розвитку на основі методології аналітичної міграціології, включно із формуванням сукупності методів і прийомів комплексного аналізу просторової мобільності населення;
- тривимірна модель координат просторової мобільності, яка дає змогу визначати переміщення населення в координат простору, часу і вартості;
- обґрунтування стратегічних імперативів соціального захисту населення, яке відзначається високим рівнем мобільності – правового, фінансово-економічного, соціокультурного;
- удосконалення теорії мобільних переходів шляхом виокремлення нової – шостої – стадії масових переміщень населення, яка додає до традиційних реальних форм віртуальні, детерміновані становленням принципово нової економіки і принципово нової організації системи робочих місць;
- оригінальний підхід до формування моніторингу просторової мобільності, що передбачає інтеграцію суцільних і вибіркового методів продукування інформації, розроблення й використання системи індикаторів для визначення причинно-наслідкових зв'язків процесів мобільності на різних рівнях регулювання.

Теоретичне дослідження сутності мобільності, виокремлення основних

аспектів її формування та трактування кризь призму, по-перше, бажання, готовності й спроможності, по-друге, руху, переміщення, адаптації й зміни, по-третє, факту, причини й наслідку – дало змогу не тільки здійснити багатопланову класифікацію просторової мобільності, а й, в кінцевому підсумку, розробити адекватні й цілеспрямовані напрями регулювання цього комплексного явища.

Безперечно, заслуговують на увагу аналітичні напрацювання М.М.Біль, подані як у вигляді оригінальних схем, так і в формі конкретних розрахунків. Передусім це стосується:

- транскордонної мобільності населення;
- визначення основних каналів просторової мобільності населення за даними щодо відвідування громадянами України інших країн;

–

Цікавими, з позиції і теоретика, і практика, є пропозиції щодо підвищення ефективності чинної системи управління, зокрема:

- визначення нових механізмів регулювання просторової мобільності;
- запровадження цінової дискримінації, тобто підвищення цін на культурно-мистецькі та спортивні заходи для іноземців;

Наведені у дисертаційній роботі аргументи за кожним винесеним на захист положенням наукової новизни (зокрема відповідні авторські публікації та апробації на науково-практичних конференціях) свідчать про те, що висновки та рекомендації дисертації М.М.Біль відповідають вимогам щодо їх достовірності, новизни й оприлюднення.

Практичне значення дисертації полягає в обґрунтуванні необхідності переорієнтації державної політики з регулювання міграцій на комплексний моніторинг мобільності населення в контексті досягнення цілей людського розвитку, а отже, доцільності посилення непрямих методів впливу на просторову мобільність через зміну умов та якості життя населення.

Окремі положення дисертації вже знайшли своє практичне застосування при підготовці та здійсненні заходів реалізації програм Кабінету Міністрів України, заходів Національного банку України з реалізації організаційно-економічних механізмів до підвищення рівня офіційних грошових трансфертів, в роботі Державного комітету статистики України під час збору інформації про доходи мігрантів та їх домогосподарств, а також під час підготовки міжнародних науково-практичних конференцій під егідою провідних спеціалізованих систем грошових переказів. Значимість результатів дослідження підтверджується їх апробацією на численних міжнародних, національних і регіональних науково-практичних конференціях, конгресах та семінарах упродовж 2010-2018 років, публікаціях в авторитетних виданнях.

Наведені теоретичні та науково-практичні результати дослідження доцільно використовувати при формуванні державної політики у сфері міжнародної та внутрішньої міграції, капіталізації потенціалу мігрантів, легалізації процесів міграції, при формуванні відповідних курсів і програм підготовки фахівців.

Самостійність виконання дисертаційного дослідження і оригінальність авторських підходів до висвітлення теми дисертації не викликають сумніву. На захист винесено виключно особисті розробки авторки.

Структура роботи, яка складається зі вступу, 5 розділів, висновків та додатків, включно із 52 таблицями, 106 графіками, діаграмами та схемами, списку використаних літературних джерел (595 найменування), цілком логічна і відповідає меті та задачам дослідження, сприяє максимально повному висвітленню отриманих автором результатів.

Оцінюючи **основні положення та висновки дисертації, що виносяться на захист**, необхідно підкреслити їх теоретичну обґрунтованість, комплексність, орієнтацію авторки на чітке формулювання власної позиції.

Рекомендації здебільшого дуже конкретні і обґрунтовані, і хоча не з усіма можна погодитися, вони, безумовно, розроблені з позицій системного підходу і не мають еkleктичного характеру.

Дискусійні положення та висновки дисертаційної роботи. Безумовно, не всі положення роботи є беззаперечними, частина має дискусійний характер, а деякі потребують уточнення та додаткової аргументації. В ряді випадків саме ті результати, які обумовлюють наукову новизну дисертації, дають поштовх до дискусії. Слід підкреслити і надзвичайно складну тему та багатогранність роботи.

1. Передусім, високо оцінюючи в цілому ідею регулювання просторової мобільності в контексті політики людського розвитку вважаю принципово необхідним підкреслити саме пріоритет ідеї людського розвитку, що означає не підпорядкованість одних складових іншим, не вироблення спеціальних принципів і механізмів, а сприйняття світовою спільнотою нового критерію розвитку. З прийняттям Цілей розвитку тисячоліття (2000-2015 роки) і Цілей сталого розвитку (2015-2030 роки) людство визнало необхідність конкретизації цілей та завдань, визначення конкретних індикаторів для оцінки спрямованості свого руху. Відповідно, на моє переконання, не має сенсу ані детальне розписування самої політики людського розвитку (розділ 1.4), ані тим більше її співставлення із «міграційною і туристичною політикою» (сс.108-111, рис.1.19).
2. Загалом сприймаючи і достатньо високо оцінюючи запропоновану авторкою тривимірну модель координат просторової мобільності, не

можу погодитись із виокремленими ознаками капіталізації людського потенціалу (сс.62-64). Фізіологічна, психологічна, інтелектуальна, освітньо-кваліфікаційна, соціальна й культурна складові людського потенціалу є, безперечно, важливими для його капіталізації, але самі по собі її не віддзеркалюють. Це стосується і виокремленого М.М.Біль середовища формування соціального капіталу «автономного» суспільства (сс.131-132). Капіталізація потенціалу передбачає його доходність, і саме з проблемами її ідентифікації та вимірювання пов'язані труднощі вимірювання людського й соціального капіталу.

3. Певні заперечення викликає авторське визначення мети регулювання просторової мобільності в країнах різного рівня розвитку (с.86-88). Залишаючи в стороні туристичний рух – зрозуміло, що кожна країна, незалежно від рівня свого розвитку, зацікавлена в максимальному припливі туристів – вважаю за потрібне зауважити, що насправді активізація мобільності населення в кінцевому підсумку приносить користь будь-якій країні, але це зовсім не тотожно отриманню миттєвих результатів, наприклад, в економіці, на ринку праці тощо. Авторська позиція, судячи з тексту роботи, є протилежною. Зокрема, в країнах «з традиційною ринковою економікою», на думку авторки, висока мобільність населення спричиняє втрати людського потенціалу країни й гальмування економічного зростання (с.194, рис.2.19) Проблеми для країн з високим впливом населення пов'язані не стільки із самою міграцією, скільки з її одностороннім спрямуванням, відсутністю належних зв'язків із тими, хто виїхав тощо. Всі без винятку «східні тигри» свого часу заохочували освітню міграцію молоді задля набуття нею нових знань, трудову міграцію задля зниження бідності та безробіття тощо.
4. Важко сприйняти поширені в роботі рівня дисертації на здобуття ступеня доктора наук приклади суто публіцистичного характеру: авторські трактування окремих подій, зокрема, протестів населення проти масового туризму в Іспанії, Італії, Хорватії (сс.130-131), ототожнення масової культури з культурою США (с.132). Видається, що подібні приклади потребують принаймні глибшого пояснення. Доволі подібним є наведення динаміки відвідувань України іноземними туристами в 2013-2017 рр. (сс.226-227). Справедливо зазначаючи роль анексії Криму в цьому процесі, М.М.Біль чомусь не робить абсолютно очевидного висновку: відвідування Криму громадянами Росії зійшло нанівець.
5. Хотіла б заперечити некритичні авторські запозичення дуже позитивної оцінки академічної мобільності як такої, що «передбачає повернення того, хто навчається у свою країну» (сс.175-180). Насправді в сучасному світі саме міграція студентів частіше за все набуває ознак незворотності, зокрема і в контексті України. Що далі, то частіше спостерігається масовий від'їзд молоді на навчання до

сусідніх країн, які крім істотних пільг щодо оплати навчання пропонують спрощену систему працевлаштування упродовж року після закінчення навчання. Типовим прикладом є Польща. Але наразі передбачається запровадження аналогічних інструментів і в інших східноєвропейських країнах. Через величезну різницю в якості життя, поширеність в українському суспільстві настанов на еміграцію і реально існуючі преференції щодо освітньої міграції переважна більшість молодих людей, орієнтованих на навчання за кордоном, вважає отримання диплому закордонного університету або коледжу своєю єдиною перепусткою на європейський ринок праці.

6. Видається, що розглядаючи новітні зміни зовнішніх міграцій українців (сс.254-261), варто було б зупинитися на змінах політики ряду сусідніх країн щодо навчання і зайнятості громадян країн, які не є членами ЄС.
7. Важко сприйняти і деякі авторські оцінки стратегічних документів України. Так, оцінюючи результати реформи сфери трудових відносин (с.311, табл.4.3), М.М.Біль визначає покращення можливостей працевлаштування і середовища перебування в Україні фактором зниження ПМН (підкреслення моє – Е.Л.). З цього випливає, що авторка надає перевагу низькій мобільності населення, хоча сама ж у першому розділі цілком слушно і аргументовано підкреслює важливість мобільності населення в обміні інформацією, технологіями, в глобалізації загалом.
8. Викликає сумніви авторське тлумачення соціальної захищеності як «внутрішньої оцінки активно-мобільним населенням та членами ближчого оточення рівня захисту» (с.332, рис. 4.8)
9. На жаль, доволі часто в роботі зустрічаються демографічні некоректності.
 - 9.1. Зокрема, як демограф не можу погодитися із оцінками демографічних особливостей того чи того періоду за різницею загальних коефіцієнтів народжуваності й смертності населення (сс.190-191), хоча б і з посиланням на роботи В.Зелинські. Для характеристики народжуваності й смертності в професійній демографії використовуються майже виключно сумарний коефіцієнт народжуваності й середня очікувана тривалість життя. До того ж викликає багато питань авторське твердження щодо домінування на пряму міграції «місто-село» у «сучасному прогресивному суспільстві», де спостерігається «значне переважання рівня смертності над рівнем народжуваності» (табл.2.9).
 - 9.2. Так само мушу звернути увагу на авторське трактування динаміки позицій України в глобальному міграційному просторі (сс.228-229, табл.3.2). Насправді міжнародним мігрантом, за методикою ООН, вважається кожна особа, яка постійно проживає поза межами

країни свого походження, тобто такими визнаються всі, хто народився в УРСР і зараз проживають в Росії, Казахстані, Білорусі тощо, тобто ті, хто свого часу переїхали з однієї частини країни до іншої, але не з однієї країни до іншої. Природним шляхом ця сукупність постійно зменшується. Безперечно, сьогодні до чисельності мігрантів з України додаються і всі ті, хто виїхав з України після розпаду СРСР, тобто до інших країн. Але при аналізі зазначених даних не можна ігнорувати ані перший, ані другий процес. Це стосується і авторських висновків щодо проживання на території РФ 3,3 млн. українців (с.321).

9.3. Інтенсивність міграційного обороту вимірюється у ‰, а не у % (сс.233-235, табл.3.3). До речі, з результатами аналізу даних, наведених у цьому сюжеті, також важко погодитись. Так, видається принаймні недостатньо обґрунтованим віднесення Одеської області та Києва до «транзитних регіонів»; з певними обмеженнями можна погодитись із такою класифікацією Київської області. Так або інакше, в Україні налічується 5 міст-метрополісів, які є центрами тяжіння мігрантів з усієї країни: Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Львів.

9.4. Не можна пов'язувати межу пенсійного віку із тривалістю життя при народженні (с.355) – має йтися про тривалість життя при досягненні цієї межі.

Проти, зроблені зауваження не змінюють загальної високої оцінки дисертації М.М.Біль.

Загальний висновок. Аналіз змісту дисертації, автореферату та основних опублікованих робіт М.М.Біль дає підстави для висновку про те, що визначені завдання дослідження осмислено, ретельно опрацьовано й розв'язано на достатньо високому теоретико-методологічному рівні, а фундаментальні розробки конкретизовано до практичних рекомендацій і значною мірою впроваджено.

Глибина дослідження, отримані наукові результати, рівень подання матеріалу, перелік публікацій віддзеркалюють наявність теоретичних, методичних та аналітичних наукових розробок, які є предметом захисту докторської дисертації за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.

Висловлені зауваження не змінюють загальної високої оцінки роботи, що є науково обґрунтованими результатами, які мають, теоретичне та практичне значення і в сукупності вирішують важливу соціально-економічну проблему людського розвитку. Наукові публікації у фахових виданнях роботи висвітлюють всі основні положення дисертації. Роботу оформлено відповідно до встановлених вимог.

Тема дисертації М.М.Біль відповідає паспорту спеціальності 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. За змістом,

оформленням, актуальністю, новизною й науковими підходами робота повністю відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України до робіт на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук, зокрема пп.9,10,12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. №567 зі змінами та доповненнями, а її автор Мар'яна Михайлівна Біль заслуговує на присудження наукового ступеня доктора економічних наук із спеціальності 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.

Офіційний опонент,
д.е.н., проф., академік НАН України,
директор Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В.Птухи НАН України

Е.М. Лібанова